

Sabina Giergiel

Uniwersytet Opolski, Instytut Nauk o Literaturze
orcid.org/0000-0002-5706-5679
sgiergiel@uni.opole.pl

Transport Kladovo i zagłada Żydów z serbskiego Šabaca

Streszczenie

Autorka wskazuje na znaczenie serbskiego miasta Šabac w badaniach nad Holocaustem (zarówno w Serbii, jak i w Europie). W tym celu na podstawie artykułów i książek naukowych dostępnych w języku serbskim dokonuje rekonstrukcji wydarzeń związanych z tragicznym losem żydowskich uciekinierów z Europy Środkowej oraz żydowskich mieszkańców Šabaca. Do tego serbskiego miasta bowiem zostali we wrześniu 1940 r. przyjęci emigranci z Europy Środkowej, których podczas podróży do Palestyny zatrzymano na trójgraniczu bułgarsko-rumuńsko-serbskim (tzw. transport Kladovo), a następnie w wyniku niemieckich akcji odwetowych w październiku 1941 r. wraz z żydowskimi mieszkańcami Šabaca stracono.

Słowa kluczowe

Serbia, transport Kladovo, Holocaust, Šabac

Abstract

The author emphasizes the significance of the Serbian town of Šabac for Holocaust studies (in both Serbia and Europe). Basing on scholarly articles and books available in Serbian, she reconstructs the events connected with the tragic fate of the Jewish refugees from Central Europe and the Jewish inhabitants of Šabac. In September 1940 that Serbian town received emigrants from Central Europe who had been stopped on their way to Palestine on the border between Bulgaria, Romania, and Serbia (the Kladovo Transport). In October 1941 they were liquidated along with Jewish inhabitants of Šabac as a result of German retaliatory actions.

Key words

Serbia, Kladovo transport, Holocaust, Šabac

Truizmem jest stwierdzenie, że Holocaust na terytorium Serbii należy ze względu na jego specyfikę rozpatrywać w szerszym kontekście, a mianowicie na tle europejskiej Zagłady. Precyzując tę ogólną konstatację, posłużmy się słowami Christophera R. Browninga, który wskazuje, że przypadek serbski obrazuje transformację sposobów eksterminacji Żydów, jaka dokonała się podczas „ostatecznego rozwiązania”, tj. przejście od egzekucji przez rozstrzelywanie do

przemysłowego zabijania za pomocą gazu¹. Te dwa sposoby mordowania Żydów określają dwie fazy Holokaustu w Serbii. Pierwszy z nich zakończył się w drugiej połowie 1941 r., a jego symbolami są obozy znajdujące się w takich miejscowościach, jak Šabac czy Belgrad (a w nim obozy Topovske šupe i Banjica)². Drugi zaś przypada na wiosnę 1942 r. i jest kojarzony z belgradzkim obozem Sajmište³. W pierwszej fazie została wymordowana praktycznie cała męska populacja Żydów serbskich, w drugiej natomiast życie tracili mężczyźni w podeszłym wieku, kobiety i dzieci.

W niniejszym artykule skupiam uwagę na Šabacu, mieście, w którego dziejach ważne miejsce niegdyś zajmowali Żydzi⁴. Współcześnie jednak w miasteczku ich nie ma⁵. Moim nadrzędnym celem jest wykazanie, jakie znaczenie ma Šabac dla badań nad Holokaustem (nie tylko w Serbii czy byłej Jugosławii, ale i w Europie). Podejmuję zatem próbę zrekonstruowania wydarzeń dotyczących członków tzw. transportu Kladovo, a mianowicie grupy około tysiąca Żydów, którzy z miast Europy Środkowej tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej ruszyli w drogę do Palestyny, a których los jest nierozzerwalnie związany

¹ Christopher R. Browning, *Sajmiste as European Site of Holocaust Remembrance*, „Filozofija i društvo” 2012, nr 4, s. 99.

² Zob. m.in.: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989; Milan Koljanin, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945*, „Heretik” 2007, nr 1, s. 157–171; Nenad Žarković, *Prolazni logor Topovske šupe*, „Nasleđe” 2009, nr 10, s. 103–111; Dragan Cvetković, *Logor Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta Holokausta u okupiranoj Srbiji – numeričko određenje i kvantitativna analiza*, „Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju” 2018, nr 1, s. 69–90.

³ Bibliografia na temat obozu Sajmište jest stosunkowo bogata. W tym miejscu podaję jedynie dwie najważniejsze monografie: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992; Jovan Bajford [Byford], *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011; zob. też prowadzoną przez Byforda dwujęzyczną (angielsko-serbską) stronę internetową <http://www.semclin.info/> oraz tekst Magdaleny Bogusławskiej, *Zagłada Żydów w serbskim porządku pamięci*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2016, nr 12, s. 468–486.

⁴ Fundamentalną monografię na ten temat opublikowała Živana Vojinović (*eadem*, *Avramova deca. Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Beograd: OrionArt, 2015). Miloš Jevtić zaś przygotował niezbyt obszerny tom zbiorowy pod znaczącym tytułem *Šabac i Jevreji u susretu* (red. Miloš Jevtić, Beograd: Beogradska knjiga, 2003), w którym ten aspekt został wyraźnie wyeksponowany.

⁵ Te dwa fakty, a mianowicie niegdysiejsze znaczenie Żydów dla rozwoju miasta oraz wyjazd ostatnich żydowskich rodzin z Šabaca w latach dziewięćdziesiątych XX w., wielokrotnie pojawiają się w tekstach z prasy codziennej: <https://www.blic.rs/vesti/srbija/poslednji-sabacki-jevreji-odselili-su-se-u-izrael-ali-im-je-grad-na-savi-jos-uvek-u/2xx17wv> (dostęp 7 VI 2018 r.); <http://podrinske.com/postavljena-mezuz-na-muzej-sabackih-jevreja/> (dostęp 11 VI 2018 r.); <http://www.politika.rs/sr/clanak/116586/> (dostęp 3 VI 2018 r.); <http://sabac.rs/o-sapcu/istorija-grada.htm> (dostęp 18 VI 2018 r.). Przywoływane artykuły pochodzą z popularnych serbskich dzienników o zasięgu ogólnokrajowym, „Blic” i „Politika”. Trzecia ścieżka dostępu prowadzi do strony poświęconej historii miasta.

z serbskim miasteczkiem. Rekonstrukcja ta będzie się opierać na dostępnych mi tekstach historiograficznych i wspomnieniowych w języku serbskim.

Już na wstępie należy zaznaczyć, że materiałów źródłowych odnoszących się do transportu Kladovo jest w Serbii niewiele. Pośrednio świadczy o tym chociażby to, że serbscy (a także zagraniczni) badacze Holokaustu w swoich pracach odwołują się w zasadzie tylko do kilku źródeł. Najczęściej są to fragmenty dwóch świadectw. Pierwsze z nich pochodzi od Mary Jovanović (mieszkancki Šabaca), opowiadającej o przybyciu Żydów do miasteczka, o ich koegzystencji z serbskimi mieszkańcami, powstawaniu obozu i rozstrzelaniu Żydów⁶. Przekaz ten zawiera zarówno opis wydarzeń, których autorka była naocznym świadkiem, jak i wiedzę otrzymaną z drugiej ręki. Kolejne świadectwo chętnie przywoływane przez badaczy to relacja Milorada Mićiego Jelešicia, na którego oczach dokonano mordu w Zasavicy⁷. Interesującym kontekstem dla badań są również informacje z dziennika prowadzonego w latach poprzedzających wybuch wojny i w czasie okupacji przez prawosławnego duchownego Grigorija Babovicia. Dziennik ten został pierwotnie opublikowany w 1962 r. w czasopiśmie „Glas Podrinja”, a następnie w 2010 r. wydano go w formie książkowej jako *Letopis Šabca 1933–1944*⁸. Częstym źródłem informacji dla badaczy są ponadto materiały dokumentujące wyniki badań podjętych w ramach utworzonej przez partyzantów w listopadzie 1943 r. i działającej do kwietnia 1948 r. Państwowej Komisji do spraw Badania Zbrodni Okupantów i ich Pomocników (Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača) oraz dokumenty dotyczące walk narodowyzwoleniczych podczas drugiej wojny światowej wydane w piętnastu tomach w latach 1949–1986 (tzw. *Zbornik NOR*) przez Wojskwohistoryczny Instytut Jugosłowiańskiej Armii Narodowej (Vojnoistorijski institut JNA)⁹.

Miasto Šabac leży w północno-zachodniej części Serbii, w regionie Mačva. Miejscowość aktualnie rozpościera się na 800 km kw., a liczbę mieszkańców sza-

⁶ Mira Jovanović, „Wir packen, wir auspacken...”. *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabcu 1941. godine* [w:] *Šabac i Jevreji u susretu...*, s. 15–49.

⁷ Walter Manošek [Manoschek], *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, tłum. Agnes Eremija i in., Beograd: Službeni list SRJ, Draslar Partner, 2007, s. 99–100. Na tę samą relację powołuje się również Jovanović (*eadem*, „Wir packen, wir auspacken...”. *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabcu...*, s. 47–49), przytacza ją Vojinović (*eadem*, *Avramova deca...*, s. 399), jej fragmenty znajdziemy ponadto w dziele literackim Chorwatic Dašy Drndić (*eadem*, *Belladonna*, Zaprešić: Fraktura, 2012, s. 169–170).

⁸ Grigorije Babović, *Letopis Šabca 1933–1944*, red. Sanja Petrović Todosijević, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Šabac: Biblioteka šabačka, 2010. Fragmenty dziennika obejmujące lata 1941–1944 ukazały się w 2003 r. w tomie *Šabac i Jevreji...*, s. 79–92.

⁹ Część materiałów jest dostępna w internecie na stronie: <http://www.znaci.net/#a15> (dostęp 12 VI 2018 r.). Na te dokumenty w swych artykułach powołują się Manoschek i Koljanin, kolejni autorzy zaś korzystają z wyników ich badań. Koljanin jednak podchodzi do nich z pewną rezerwą i w jednym ze swoich tekstów wskazuje na nieścisłości w raportach Komisji dotyczące np. liczby uwięzionych w obozie Sajmište (*idem*, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji...*, s. 167–169).

cuje się na 118 tys. osób¹⁰. Nie sposób dokładnie określić, kiedy w Šabacu pojawili się Żydzi (Živana Vojinović notuje, że pierwszy zachowany dowód ich obecności w serbskim miasteczku pochodzi z XVI w.)¹¹. Nie ulega jednak wątpliwości, że byli to sefardyjscy potomkowie Żydów wygnanych z Hiszpanii w 1492 r. Spora ich grupa osiedliła się w miasteczku w drugiej połowie XIX w.; w 1896 r. mieszkało tam 274 osób pochodzenia żydowskiego. Dla porównania dodajmy, że według spisu ludności z 1921 r. wśród nieco ponad 9 tys. mieszkańców było już tylko 70 Żydów¹². Wiek XIX to okres szybkiego rozwoju miasta, które ze względu na graniczne położenie (w przeszłości granica turecko-węgierska, następnie serbsko-austriacka) pełniło funkcję ważnego centrum handlowego.

Miasteczko położone w serbskiej Maćwie zajmuje ważne miejsce w ramach *Holocaust Studies*. W Šabacu bowiem ponad rok spędzili członkowie tzw. transportu Kladovo. Ponadto leżąca tuż obok wieś Zasavica jest miejscem zagłady miejscowych i zatrzymanych w Jugosławii pod koniec 1939 r. środkowoeuropejskich Żydów. Fakty te jednak – jak się wydaje – nie są powszechnie znane (również w Serbii) poza wąskim kręgiem naukowców. Fundamentalną monografię na ten temat opublikowali Gabriele Anderl i Walter Manoschek; jej tytuł można przełożyć jako „Nieudana ucieczka: żydowski transport Kladovo w drodze do Palestyny 1939–1942”¹³. W 2002 r. w Belgradzie odbyła się konferencja poświęcona tym wydarzeniom, a jej pokłosiem jest wydany w 2006 r. tom zbiorowy „Kladovo transport. Zbiór tekstów z okrągłego stołu: Belgrad, październik 2002”¹⁴. Milica Mihailović i Branka Džidić opublikowały w 2002 r. broszurę

¹⁰ <http://sabac.rs/o-sapcu/istorija-grada.htm> (dostęp 18 VI 2018 r.).

¹¹ Vojinović, *Avramova deca...*, s. 13. W monografii zamieszczono bogaty materiał ilustracyjny. Znajdują się tam zarówno zdjęcia archiwalne (również dokumentujące zbrodnię), jak i współczesne fotografie miejsc związanych z losami Żydów z transportu Kladovo.

¹² Informacje ze strony organizacji pozarządowej Haver Srbija, której – jak tam czytamy – podstawowym celem jest przekazywanie informacji o kulturze, historii i tradycji narodu żydowskiego (<http://haver.rs/kratka-jevrejska-istorija-sapca/>, dostęp 7 VI 2018 r.).

¹³ Gabriele Anderl, Walter Manošek [Manoschek], *Propalo bekstvo: jevrejski transport „Kladovo” na putu za Palestinu 1939–1942*, tłum. Eva Timar, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2004. Pierwotnie książka ukazała się po niemiecku.

¹⁴ *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2002*, red. Milica Mihailović, tłum. Ana Davičo (j. ang.), Vojislava Radovanović, Tamara Kuzmanović (j. serb.), Beograd: Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih opština Srbije, 2006. Do anglojęzycznych opracowań tematu należy książka: Dalia Ofer, Hanah Weiner, *Dead-End of the Journey. The Tragic Story of the Kladovo–Šabac Group*, tłum. Anna Barber, Lanham–New York–London: University Press of America 1996. Na uwagę zasługuje również dwujęzyczna (niemiecko-serbska) publikacja Željka Dragicia, *Die reise in die ewigkeit: 70 jahre Kladovo transport. Putovanje u večnost: 70 godina kladovskog transporta*, Wien: Twist Zelfschriften Verlag, 2013. W Polsce o tragedii pasażerów z Kladova pisał Artur Patek (*idem, Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji bet, nielegalnej imigracji żydowskiej*, Kraków: Avalon 2009, s. 221–226).

„Kladovo transport. Beograd, Šabac, Kladovo, 14–20 października 2002”¹⁵. Walter Manoschek poświęcił tej tematyce rozdział swej książki „Holokaust w Serbii. Polityka okupacyjna i likwidacja Żydów w latach 1941–1942”¹⁶.

Ze względu na położenie geograficzne Jugosławia już od 1933 r. była jednym z ważnych przystanków (a czasem i miejscem tymczasowego pobytu) dla tysięcy Żydów z krajów Europy Środkowej. Anna Maria Gruenfelder, powołując się na ustalenia sekretarza gminy żydowskiej w Zagrzebiu, precyzuje, że w okresie 1933–1941 przez terytorium Jugosławii w swej emigranckiej drodze przeszło około 55 500 Żydów. Znacznej części z nich (51 500 osób) udało się opuścić to państwo przed niemieckim atakiem¹⁷. Członkowie tzw. transportu Kladovo w listopadzie 1939 r. nielegalnie (tj. bez pozwolenia władz brytyjskich, które wówczas były protektorem Palestyny) wyruszyli z Wiednia do Palestyny¹⁸. Planowana podróż miała prowadzić przez Dunaj do Morza Czarnego. Podawane przez badaczy liczby Żydów z różnych części Europy Środkowej, którzy ostatecznie w Bratysławie¹⁹ wsiedli na statek Uranus, nieznacznie się między sobą różnią. Przyjmuje się, że wśród uciekinierów było około 800 Żydów austriackich, po drodze dołączyło do nich około 200 Żydów z Gdańska (Danzig) i Berlina oraz 100 z Czech i Słowacji²⁰. Pod koniec grudnia 1939 r. trzy statki jugosłowiańskiej

¹⁵ Milica Mihailović, Branka Džidić, *Kladovo-transport: Beograd, Šabac, Kladovo, 14–20. Oktobar 2002*, Beograd–Šabac–Kladovo: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2002.

¹⁶ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 63–114.

¹⁷ Anna Maria Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.–1945.)*, Zagreb: Srednja Europa, 2018, s. 10.

¹⁸ Na temat ograniczeń, jakie wprowadził Neville Chamberlain wobec przedwojennej żydowskiej emigracji do Palestyny, zob. Ženi Lebl, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac. Odbor za pomoć emigrantima* [w:] *Kladovo...*, s. 110–111; Milan Ristović, *Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941–1945*, Beograd: Čigoja štampa, 2016, s. 23–44. Warto w tym miejscu również wskazać na pewne nieścisłości, które wielokrotnie pojawiają się w tekstach dotyczących Kladova. Zarówno Vojinović, jak i Lebl wyraźnie zaznaczają, że tzw. transport Kladovo był ostatnią legalną próbą dostania się do Palestyny (Lebl, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac...*, s. 114; Vojinović, *Avramova deca...*, s. 351). Monoschek i Ristović zaś podkreślają, że podróż ta była nielegalna (Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 69).

¹⁹ W tekście Ženi Lebl znajdujemy informację, że Żydzi z Wiednia docierali do Bratysławy zarówno drogą wodną, statkiem, jak i kolejową, (*eadem*, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac...*, s. 114–115). Živana Vojinović wskazuje, że do wiedeńskich Żydów po drodze dołączały kolejne grupy. Ostatecznie z Bratysławy wyruszyli 12 grudnia (*eadem*, *Avramova deca...*, s. 350–351). Można zatem wysnuć wniosek, że statek wypłynął ze stolicy Słowacji w stronę granicy węgiersko-jugosłowiańskiej.

²⁰ Vojinović pisze o 822 Żydach z Wiednia, 130 z Berlina, 50 z Gdańska oraz 100 z Pragi i Bratysławy (*eadem*, *Avramova deca...*, s. 350–351). Dobrilo Aranitović wspomina, jakoby wśród uciekinierów znajdowała się również grupa węgierskich Żydów (*idem*, *Sveća dogoreva na pragu* [w:] *Šabac i Jevreji u susretu...*, s. 7). Natomiast Ljiljana Grčić wśród członków kladowskiej grupy wymienia również Żydów pochodzących z Rosji i Francji (*eadem*, *Selo Zasavica II u Mačvi – stratište Šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica („Kladovo–Šabac transport”) 1941*,

floty rzecznej (Car Dušan, Car Nikola II i Kraljica Marija), na które przesiedli się uciekinierzy, zostały zatrzymane w przystani na jugosłowiańsko-rumuńskiej granicy przy miejscowości Kladovo²¹, ponieważ władze rumuńskie nie zezwoliły im na dalszą podróż. Milan Ristović tłumaczy tę decyzję nasilającymi się pod koniec 1939 r. naciskami Wielkiej Brytanii na Rumunię, mającymi na celu zatrzymanie exodusu ludności z Europy Środkowej do Palestyny. Naciski dyplomatyczne ostatecznie doprowadziły do wydania przez władze rumuńskie gwarancji, że nie będą tam już wynajmowane statki do przewozu uciekinierów Dunajem²². W leżącym w delcie Dunaju rumuńskim porcie Sulina na emigrantów miał czekać międzyoceaniczny statek, na którym chcieli oni ruszyć w kierunku Morza Czarnego. Przejęcie żydowskich emigrantów ze statków jugosłowiańskiej floty rzecznej było warunkiem zgody Rumunów na dalszą ich podróż. Statek ów jednak się nie pojawił²³.

Przez kolejne miesiące uciekinierzy mieszkali częściowo na trzech jugosłowiańskich statkach i w samym Kladovie, po czym we wrześniu 1940 r. zostali przetransportowani do serbskiego miasteczka Šabac, zamieszkanego wówczas przez około 15 tys. osób, w tym niewielką wspólnotę żydowską²⁴. Według Anderl i Manoscheka przyczyną tej decyzji było to, że przez Kladovo wiodła droga, którą w owym czasie podążali Niemcy przesiedlani z Besarabii i Bukowiny. Chciano w ten sposób uniknąć spotkania żydowskich uciekinierów i Niemców oraz ewentualnych incydentów²⁵. W Šabacu Żydzi zostali zakwaterowani w młynie, niedziałającej fabryce, zaadaptowanych spichlerzach oraz w domach mieszkańców miasteczka. Niezbędnej pomocy związanej z aprowizacją udzielała belgradzka gmina żydowska²⁶. Badacze podkreślają, że równocześnie Mosad rozpoczął (w ostatecznym rozrachunku bezskuteczne) starania o statki, które umożliwiłyby zatrzymanym w serbskim miasteczku Żydom dalszą podróż. Ostatecznie to zabiegi Jewish Agency zaowocowały uzyskaniem legalnego pozwolenia na wyjazd dla około 250 osób. Dzięki temu tuż przed napaścią Niemców na

„Globus. Časopis za metodološka i didaktička pitanja geografije” 2007, nr 32, s. 27). Warto w tym miejscu dodać, że listę nazwisk 1051 członków transportu Kladovo można znaleźć w monografii Anderl i Manoška (*Propalo bekstvo: jevrejski transport „Kladovo” na putu za Palestinu...*).

²¹ Serbski badacz Milan Koljanin precyzuje, że transport został 20 grudnia zatrzymany najpierw w jugosłowiańskim porcie rzeczonym Prahovo, znajdującym się na trójgraniczu serbsko-bułgarsko-rumuńskim, i dopiero stamtąd pod koniec miesiąca trafił do Kladova (*idem, Poslednje putovanje kladovskog transporta* [w:] *Kladovo...*, s. 65).

²² Ristović, *Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta...*, s. 43.

²³ Lebl, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 115–117.

²⁴ Tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej wspólnota żydowska w Šabacu liczyła 89 członków (Vojinović, *Avramova deca...*, s. 351).

²⁵ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 69–70; Lebl, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 117.

²⁶ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 70.

Jugosławie, pod koniec marca 1941 r., grupa ponad 200 młodych Żydów ruszyła przez Grecję do Palestyny²⁷.

Wśród żydowskich emigrantów znajdowali się ludzie pochodzący z różnych warstw społecznych. Biorąc pod uwagę ich wiek, przedstawiciele transportu Kladovo można podzielić na zbliżone liczebnie trzy grupy. Pierwszą z nich stanowili ludzie młodzi (18–35 lat), należący do organizacji He-Chaluc, drugą dzieci i młodzież (do 17 lat), a ostatnią – małżeństwa wraz z osobami w podeszłym wieku²⁸. Vojinović pisze ponadto, że wśród emigrantów byli obecni przedstawiciele wielu zawodów: adwokaci, lekarze, inżynierowie, rzemieślnicy, technicy, kupcy, pracownicy banków, urzędnicy i robotnicy niewykwalifikowani²⁹.

Wprawdzie większość członków transportu mówiła jedynie po niemiecku, nie przeszkodziło to jednak w szybkim nawiązaniu znajomości z szabczanami i w udanym przystosowaniu się do nowych warunków³⁰. Żydzi ze Europy Środkowej założyli w jednym z przydzielonych im budynków szpital (na dwadzieścia łóżek), w którym wspólnie wraz z dwoma miejscowymi pracowało dziećmi lekarzy emigrantów³¹. Poza szpitalem powstały apteka oraz gabinet stomatologiczny, a także szkoła dla dzieci. Oprócz tego organizowano cieszące się ogromną popularnością „wykłady gościnne” dla dorosłych, na które przyjeżdżali prelegenci m.in. z Zagrzebia³². Ponadto wśród emigrantów kwitła działalność kulturowo-oświatowa – założono chór oraz dwie grupy teatralne, skomponowano też nowe utwory muzyczne³³. W tekstach dotyczących losów emigrantów

²⁷ *Ibidem*. Koljanin pisze o grupie składającej się z dzieci i młodzieży, która liczyła od 200 do 280 osób (*idem*, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 65), z kolei Vojinović podaje, że grupa składała się z młodzieży w wieku od 15 do 17 lat (*eadem*, *Avramova deca...*, s. 370). Lebl, cytując list Hai Ides-Weinstock, podkreśla, że w przygotowaniach do podróży szczególnie mocno pomagało Stowarzyszenie Syjonistycznych Kobiet Jugosławii (Udruženje cionističkih žena Jugoslavije), które wyposażyło grupę wyjeżdżających dzieci we wszystkie niezbędne przedmioty (*eadem*, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 146). Autorka przywołuje w tym kontekście za pozostającymi w rękopisie wspomnieniami Emila (Jichaka) Kleina (Beograd 1993/1994) fragment listu Ides-Weinstock. Warto dodać, że Haja Ides-Weinstock (ur. 10 V 1895 na Słowacji) straciła życie w obozie Sajmište, jej synowi udało się dotrzeć przez Grecję do Palestyny, mąż David Weinstock został zabity w Buchenwaldzie, a trzem córkom udało się uciec z Austrii. Część fotokopii jej listów z Kladova i Šabaca do dzieci jest przechowywana w Żydowskim Muzeum Historycznym w Belgradzie, oryginały zaś znajdują się w izraelskich archiwach (*ibidem*, s. 114).

²⁸ Vojinović, *Avramova deca...*, s. 355; Lebl, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 143.

²⁹ Vojinović, *Avramova deca...*, s. 365.

³⁰ Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*”. *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabcu...*, s. 20–21; Vojinović, *Avramova deca...*, s. 357–359.

³¹ Lebl, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 142.

³² Lebl wspomina, że wykłady dla emigrantów dotyczyły m.in. aktualnej sytuacji politycznej i sytuacji na frontach (*ibidem*, s. 143).

³³ Piosenki, które wówczas powstały, to „Pieśń emigrancka”, „Marsz Alijat hanoar”, „Dziękczynna pieśń dla Jugosławii” (*ibidem*, s. 143. Zob. też M. Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*”. *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabcu...*, s. 21–23).

w Šabacu (zarówno w świadectwach mieszkańców, jak i w jedynym znanym mi tekście literackim podejmującym tę tematykę³⁴) dość powszechnie podkreśla się wzajemną współpracę i sympatię łączącą nowoprzybyłych z mieszkańcami miasteczka.

W Šabacu rozwijano również aktywność sportową, odbywały się mecze piłkarskie, a jedną z najlepiej zapamiętanych ofiar zamordowanych w Zasavicy był Kurt Hilkevce (Serbowie nazywali go Hiljkoviciem), grający ponoć w przeszłości w reprezentacji Niemiec, który przybył do Šabaca z bratem Wilhelmem, żoną Irmą Zeliger i dwójką dzieci³⁵. W artykule opublikowanym w lokalnej gazecie tuż po przybyciu emigrantów – na który powołuje się Lebl – jako nowe nabytki miejscowej drużyny piłkarskiej zostali ponadto wymienieni Otto Ferri, Franc [Franz] Mandl i Artur Goldšmit [Goldschmidt]³⁶.

Gdy w kwietniu 1941 r. Serbia skapitulowała, centralna część kraju (a więc i Mačva) znalazła się w niemieckiej strefie okupacyjnej. Przypieczętowało to losy członków transportu Kladovo oraz niewielkiej żydowskiej wspólnoty z Šabaca. W lipcu 1941 r. żydowscy uciekinierzy z Europy Środkowej zostali umieszczeni w obozie znajdującym się na prawym brzegu Savy, w okolicy Starego Miasta, obejmującego przestrzeń zajmowaną przez niegdysiejszą turecką twierdzę (Jevrejski logor u Šabcu – taka nazwa obozu funkcjonuje w niektórych źródłach³⁷). Vojinović w monografii poświęconej Żydom z Šabaca cytuje fragmenty listów emigrantów Any Heht i Karięgo Krisa, w których znajdujemy opis ich obowiązków, takich jak przymusowa praca w szpitalu, koszarach, internacie, sprzątnięcie w domach Niemców (były to zadania kobiece). Natomiast Kris wymienia zarówno ciężkie prace fizyczne (demontaż stalowych hal czy załadowywanie statku), jak i obowiązki znacznie znośniejsze, polegające chociażby na pracy tłumacza czy pisarza³⁸.

16 września 1941 r. Hitler na funkcję generalnego komendanta Serbii mianował gen. Franza Böhme'go. Tragiczny los żydowskich mieszkańców Šabaca przyspieszyło rozprzestrzenianie się powstania przeciwko niemieckim okupantom

³⁴ Przywołane przeze mnie rozróżnienie na świadectwa i literaturę piękną wymaga pewnego doprecyzowania. Historię członków transportu Kladovo literacko opracowała chorwacka prozaiczka Daša Drndić we fragmencie utworu *Belladonna* (s. 159–180). W tekście tym autorka nie przywołuje źródeł, które wykorzystwała, nie ulega jednak wątpliwości, że swoją opowieść opiera na kilku dostępnych świadectwach (wspomnieniach Miry Jovanović i dzienniku Babovicia), przywołując te same co badaczka nazwiska, wydarzenia, pewne rekwizyty. Obie narracje (faktograficzna i fikcyjna) różnią się w zasadzie jedynie detalami.

³⁵ Imiona i nazwiska są podawane w formie, jaka została zapisana w serbskich źródłach. Vojinović w przypisie przytacza krótką notkę dotyczącą rodziny (*eadem, Avramova deca...*, s. 363).

³⁶ Lebl, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac...*, s. 144.

³⁷ Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 75.

³⁸ Anderl, Manošek, *Propalo bekstvo: jevrejski transport „Kladovo” na putu za Palestinu...*, s. 220–221, za: Vojinović, *Avramova deca...*, s. 381.

m.in. w serbskiej prowincji Mačva. Zadaniem Böhmeego było przeprowadzenie akcji uderzających w partyzantów na terytorium znajdującym się między Savą a Driną, które od początku sierpnia stanowiło jedno z głównych centrów zbrojnego oporu³⁹. W rezultacie partyzanckich akcji zbrojnych, podejmowanych ze szczególną częstotliwością w okolicy Šabaca, i wynikających z nich strat w ludziach zdecydowano o potrzebie zastosowania wszelkich możliwych środków w celu stłumienia powstania. Również to zadanie powierzono gen. Franzowi Böhmemu. Zgodnie z rozkazem feldmarszałka Wilhelma Keitla – naczelnego dowódcy Wehrmachtu – wydano zarządzenie, zgodnie z którym za jedną ofiarę po stronie niemieckiej miało być rozstrzelanych stu zakładników (Żydów lub partyzantów), natomiast za jednego rannego – pięćdziesięciu⁴⁰. Niemieckie tzw. ekspedycje karne ponoszą odpowiedzialność za aresztowanie pozostałych jeszcze na wolności żydowskich mężczyzn regionu i za masowe mordy więźniów obozów, w których wyniku do początku listopada 1941 r. praktycznie wszyscy serbscy Żydzi płci męskiej ponieśli śmierć. Jak precyzuje Milan Koljanin, „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej» [...] na terytorium Serbii dokonywało się w ramach szeroko zakrojonych akcji represyjnych mających na celu zdławienie powstania”⁴¹. Na przykład w jednej z bitew pomiędzy partyzantami a Niemcami, stoczonej 8 sierpnia 1941 r., zginęło trzech niemieckich żołnierzy i jeden policjant, dziesięciu zaś zostało rannych. Nocą z 20 na 21 sierpnia w odwecie za te straty zamordowano kilkunastu⁴² szabczańskich Żydów (znalezł się wśród nich powszechnie szanowany lekarz Alfred Bata Koen), a ich ciała pozostawiono w ruchliwej części miasta. Następnego ranka uciekinierzy z Europy Środkowej zostali zmuszeni do przewiezienia zwłok przez miasto i powieszenia ich na słupach elektrycznych w centrum Šabaca⁴³. Dzień później wszystkich serbskich Żydów z miasteczka umieszczono w obozie. Trafiło tam 63 członków miejscowej gminy żydowskiej, która liczyła wówczas 89 osób⁴⁴.

We wrześniu 1941 r. nastąpiły wydarzenia określane w serbskiej historiografii mianem „krwawego marszu”. Więźniowie, wśród których znajdowali się zarówno Żydzi, jak i wszyscy aresztowani 24 września mężczyźni z miasteczka (w wieku od 14 do 70 lat), zostali przetransportowani do miejscowości Klenak, położonej po drugiej stronie Savy, tj. na terytorium Niezależnego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska, NDH), gdzie spędzili dwa dni bez dachu nad głową i bez jedzenia. Następnie zostali truchtem popędzeni do znajdującego się w odległości 23 km obozu przejściowego Jarak. Koljanin, powołując się

³⁹ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 64–65.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 79; Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskoga transporta...*, s. 74.

⁴¹ Koljanin, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji...*, s. 160.

⁴² Manošek pisze o piętnastu ofiarach (*idem*, *Holokaust u Srbiji...*, s. 70), Koljanin zaś o dziesięciu (*idem*, *Poslednje putovanje kladovskoga transporta...*, s. 76).

⁴³ Vojinović w swej monografii zamieszcza fotografie, na których widać ciała powieszonych (*eadem*, *Avramova deca...*, s. 384, 385).

⁴⁴ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 71.

na oceny uczestników marszu oraz diarystyczne zapiski mieszkańców Šabaca, pisze, że podczas marszu życie straciło od 120 do 200 osób; wśród ofiar było 24 lub 25 Żydów (w tym 22 z transportu Kladovo)⁴⁵. Po kilku dniach więźniów odesłano do Šabaca i umieszczono w nowo powstałym obozie zorganizowanym w koszarach wojskowych na Senjaku (Durchgangslager Šabac)⁴⁶. Koszary nie były jednak odpowiednie do internowania kilkudziesięciu tysięcy ludzi (planowano bowiem umieszczenie tam również mieszkańców terenów, na których aktywnie działał ruch partyzancki). W sztabie gen. Böhmego podjęto więc decyzję o utworzeniu centralnego obozu na terytorium Serbii. Na jego miejsce wybrano obszar w okolicy wsi Zasavica. Zgodnie z ustaleniami Manoschka żydowscy więźniowie zostali zaangażowani do pracy przy budowie obozu⁴⁷. Władze niemieckie planowały przyjąć pierwszych więźniów 20 października 1941 r. Miejsce zostało precyzyjnie wybrane: ze względu na usytuowanie stanowiło przestrzeń, do której strzeżenia nie potrzebowano dużej liczby strażników. Ponadto leżało w najbardziej na północ wysuniętej części okupowanego przez Niemców serbskiego terytorium. Jego strategiczne położenie potęgowało to, że od strony północnej, wschodniej i zachodniej było ograniczone Savą, stanowiącą naturalną granicę serbsko-chorwacką, a od południa koniec terenu obozowego wyznaczała rzeka Zasavica⁴⁸. Okazało się jednak, że warunki hydrogeologiczne uniemożliwiają utworzenie tam obozu⁴⁹, toteż więźniowie ostatecznie zostali odesłani do Šabaca.

Los mężczyźni internowanych w Šabacu przypieczętowały wydarzenia związane z bitwą członków Wehrmachtu z partyzantami, stoczoną między

⁴⁵ Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskog transporta... Vojinović* podaje, że znane są tylko nazwiska dwóch ofiar: dr. Haima Ruso oraz kupca Melameda (*eadem, Avramova deca...*, s. 394).

⁴⁶ Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, s. 38; *idem, Poslednje putovanje kladovskog transporta...* Grčić, powołując się na książkę Stanoja Filipovića *Logori u Šabcu* (Novi Sad: Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata SR Srbije, 1967), pisze, że w latach 1941–1944 w Šabacu istniały trzy obozy: w więzieniu sądu rejonowego, na Senjaku i właśnie nad Savą (*eadem, Selo Zasavica II u Mačvi...*). Podobnie twierdzi Vojinović (*eadem, Avramova deca...*, s. 376). Pozostali cytowani tutaj badacze wspominają jedynie o dwóch, co prawdopodobnie jest związane z tym, że w tych dwóch obozach (na Senjaku i nad Savą) byli przetrzymywani członkowie transportu z Europy Środkowej. Również niecytowany tu Venceslav Glišić pisze o istnieniu jedynie dwóch obozów, na Senjaku i nad Savą (*idem, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd: Rad, 1970, s. 151).

⁴⁷ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 76. Koljanin w swoim przeglądowym tekście o tym nie wspomina (*idem, Poslednje putovanje kladovskog transporta...*).

⁴⁸ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, s. 73–75.

⁴⁹ Pisze o tym Koljanin (*idem, Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, s. 45–46). Vojinović precyzuje, że decyzja o zmianie lokalizacji została podjęta po trwających cztery tygodnie ulewach, w których rezultacie wody gruntowe się podniosły, uniemożliwiając tym samym wjazd ciężarówek na teren planowanego obozu (*eadem, Avramova deca...*, s. 396). Manoschek wspomina również, że ulewy spowodowały ograniczenia w dostępie do wody zdatnej do picia ze względu na zanieczyszczenie studni (*idem, Holokaust u Srbiji...*, s. 76).

4 a 17 października 1941 r. w okolicy miejscowości Topola, w której zginęło 21 żołnierzy niemieckich. W ramach odwetu zarządzone rozstrzelanie 2100 osób (około 800 z obozu w Šabacu; w tym około 400 z transportu Kladovo oraz z obozu w Belgradzie-Topovske šupe). Egzekucje rozpoczęły się 9 października w okolicy Belgradu, natomiast więźniów z obozu w Šabacu rozstrzelano 12 i 13 października 1941 r. na miejscu straceń Zasavica. Z nieznanych przyczyn Sonderkommando 1005 pod wodzą Paula Blobela, które przybyło do Serbii jesienią 1943 r., nie dotarło do grobów masowych w okolicy Zasavicy i nie udało mu się zatrzeć śladów zbrodni. Ekshumacji dokonano w lipcu 1945 r. Koljanin precyzuje, że wykopano wówczas zwłoki około 850 osób⁵⁰, wśród których było nieco ponad 700 Żydów z transportu Kladovo, ponad 20 Żydów z Šabaca oraz około 80 Romów⁵¹. Zarówno badacze, jak i świadkowie zgodnie podkreślają, że pozostałe w obozie kobiety nie zostały zawiadomione o losie mężczyzn. Co więcej, Niemcy nierzadko przekazywali im sprzeczne informacje. Świadczy o tym treść kartki napisanej przez więźniarkę obozu Johannę-Hansi Hahn, a dostarczonej za pośrednictwem Czerwonego Krzyża do Palestyny. Na kartce opatrzonej datą 27 grudnia 1941 r. znajduje się tylko kilka słów: „Walter pracuje poza obozem. Myślę o was, wszystko opowiem”⁵². Trafiła ona do rąk adresata – Leo Kleina – w sierpniu 1942 r., gdy jego syn (Walter) i nadawczyni od dawna już nie żyli. Ważniejsze jest tutaj jednak co innego – treść kartki dowodzi, że kobiety jeszcze pod koniec grudnia wierzyły, iż zabrani z obozu mężczyźni wciąż żyją (przypomnijmy, że egzekucje przeprowadzono 12 i 13 października).

Los kobiet i dzieci, które nadal przebywały w obozie w Šabacu, jest związany z drugą fazą „ostatecznego rozwiązania” w Serbii, dla której kluczowe znaczenie miała decyzja podjęta 5 grudnia 1941 r. w sztabie gen. Böhmeo o umieszczeniu wszystkich pozostałych przy życiu Żydów i Romów w obozie Sajmište (Judenlager Semlin). W serbskiej historiografii istnieją sprzeczne informacje na temat dokładnej daty przetransportowania więźniów do Belgradu oraz ich liczby⁵³. Przyjmuje się, że transport nastąpił 3 lub 26 stycznia 1942 r., a liczba kobiet i dzieci mieściła się w granicach 750–800 osób. Równie trudno jedno-

⁵⁰ Jaša Romano, powołując się na ustalenia Komisji ds. Badania Zbrodni Okupantów i ich Pomocników, która po wojnie dokonała ekshumacji zbiorowych grobów w Zasavicy, pisze o 868 ofiarach (*idem, Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Źrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, s. 77).

⁵¹ Spośród nich zidentyfikowano 46 lub 47 żydowskich ofiar (Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 78–81).

⁵² *Ibidem*, s. 84.

⁵³ Dodajmy, że informacja sugerująca, iż obóz znajdował się w Belgradzie, jest nieco myląca. Dzisiaj dzielnica Zemun (na której terenie znajdował się obóz Sajmište) rzeczywiście wchodzi w skład Belgradu. Jednak w czasie drugiej wojny światowej Zemun (a zarazem obóz) mieścił się po chorwackiej stronie. Oba organizmy państwowe dzieliła rzeka, przez którą przejeżdżali więźniowie w ciężarówce śmierci, tj. ruchomej komorze gazowej. O symbolicznym w tym kontekście znaczeniu rzeki oraz stosunku serbskich mieszkańców Belgradu do dokonującej

znacznie określić, ile osób internowanych w obozie Sajmište pochodziło z Europy Środkowej⁵⁴. W przywoływanych przez badaczy świadectwach wskazuje się, że więźniarki ginęły już podczas samego transportu do obozu. Droga bowiem prowadziła pociągiem do Rummy, a stamtąd kobiety wraz z dziećmi szły pieszo aż do Zemunu. Według Mary Jovanović podczas marszu straciły życie kobiety w podeszłym wieku oraz małe dzieci, które ze względu na srogą zimę i głęboki śnieg zamarzały po drodze⁵⁵. Koljanin jednak weryfikuje to przekonanie, uściślając, że w czasie marszu zmarło co najmniej czworo dzieci i jedna kobieta, do obozu prawdopodobnie trafiło około 300 osób z 312, które ruszyły z Šabaca w stronę Zemunu⁵⁶.

Do postaci historycznych najczęściej przywoływanych w tekstach o tragedii Żydów z Šabaca należy wspomniany już w tekście lekarz Alfred Bata Koen. To on wraz z kilkoma lub kilkunastoma innymi mężczyznami w odwecie za śmierć trzech niemieckich żołnierzy i jednego policjanta został zamordowany, a następnie powieszony w centrum Šabaca. Wielokrotnie przywoływane jest również nazwisko żony innego lekarza, Haima Russo, która zmarła podczas zimowego marszu z Rummy do obozu Sajmište. W kontekście ofiar marszu wymienia się także czteroletnią dziewczynkę Luci (córkę doktora Koena) i jej matkę, która w drodze straciła zmysły. Jovanović i Lebl zaś piszą o śmierci trójki dzieci piłkarskiej gwiazdy z transportu Kladovo, Kurta Hilkevca: dwoje straciło życie po drodze, natomiast trzecie – urodzone już w Šabacu – zmarło w ramionach matki Armii Hilkevca⁵⁷ podczas wędrówki do obozu Sajmište.

Ostatnio etap „oczyszczania” Serbii rozegrał się wiosną 1942 r. Od kwietnia do 10 maja 1942 r. trwała akcja mordowania więźniów obozu Sajmište: mężczyzn w podeszłym wieku, kobiet i dzieci. Żydzi z obozu w Šabacu (podobnie jak pozostali internowani w Zemunie) stracili życie w tzw. ciężarówce śmierci. W wyniku tych działań Serbia stała się drugim (po Estonii) krajem, który uznano za *judenfrei*⁵⁸.

się po drugiej stronie Savy Zagłady częściowo pisałam w tekście *Trup, ciało, śmierć w utworze „Götz i Meyer” Davida Albariego* („Slavica Vratislaviensia” 2019, t. 168, s. 553–564).

⁵⁴ Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 87–90.

⁵⁵ Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*”: *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabacu...*, s. 49.

⁵⁶ Koljanin, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 96.

⁵⁷ Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*”: *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šabacu...*, s. 49; Lebl, *Tragedija transporta Kladovo-Šabac...*, s. 152.

⁵⁸ Browning, *Sajmište as European Site of Holocaust Remembrance...*, s. 104. Warto w tym miejscu wskazać, że Koljanin ostateczną liczbę ofiar pochodzących z transportu Kladovo szacuje na 1011 (*idem*, *Poslednje putovanje kladovskog transporta...*, s. 97). W końcowej części swego artykułu serbski badacz przywołuje niewidniejące w spisie Manoschka nazwiska żydowskich ofiar z transportu Kladovo, podaje nazwiska zidentyfikowanych ofiar masakry w Zavasicy, a ponadto wskazuje miejsca, gdzie znajdują się niepełne oryginalne listy żydowskich emigrantów. W Archiwum Jugosławii zachowały się dwa spisy: „Lista Żydów emigrantów” (*Spisak Jevreja-emigranta* [616 nazwisk]) i „Emigranci z obozu w Šabacu – rodziny z dziećmi”

W czerwcu 1945 r. na rozkaz Państwowej Komisji do spraw Badania Zbrodni Okupantów i ich Pomocników ekshumowano ciała z leżącego w pobliżu Savy pola Lazara Ljubičića⁵⁹ i dokonano identyfikacji ofiar mordu w Zasavicy. Ciała następnie pochowano w grobie masowym w pobliżu drogi Mačvanska Mitrovica–Zasavica II. Szczątki ofiar w 1975 r. ekshumowano po raz drugi, by je przenieść na cmentarz żydowski w Belgradzie⁶⁰.

BIBLIOGRAFIA

- Anderl Gabriele, Manošek [Manoschek] Walter, *Propalo bekstvo: jevrejski transport „Kladovo” na putu za Palestinu 1939–1942*, tłum. Eva Timar, Beograd: Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2004.
- Babović Grigorije, *Letopis Šabca 1933–1944*, red. Sanja Petrović Todosijević, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Šabac: Biblioteka šabačka, 2010.
- Bajford [Byford] Jovan, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Begović Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.
- Bogusławska Magdalena, *Zagłada Żydów w serbskim porządku pamięci*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2016, nr 12.
- Browning Christopher R., *Sajmište as European Site of Holocaust Remembrance*, „Filozofija i društvo” 2012, nr 4.
- Cvetković Dragan, *Logor Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta Holokausta u okupiranoj Srbiji – numeričko određenje i kvantitativna analiza*, „Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju” 2018, nr 1.
- Dragić Željko, *Die reise in die ewigkeit: 70 jahre Kladovo transport. Putovanje u večnost: 70 godina kladovskog transporta*, Wien: Twist Zelfschriften Verlag, 2013.
- Drndić Daša, *Belladonna*, Zaprešić: Fraktura, 2012.
- Giergiel Sabina, *Trup, ciało, śmierć w utworze „Götz i Meyer” Davida Albahariego*, „Slavica Vratislaviensia” 2019, t. 168.
- Glišić Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd: Rad, 1970.
- Grčić Ljiljana, *Selo Zasavica II u Mačvi – stratište Šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica („Kladovo–Šabac transport”) 1941*, „Globus. Časopis za metodološka i didaktička pitanja geografije” 2007, nr 32.

(*Emigranti iz logora u Šabcu-Porodice sa decom* [432 nazwiska]). Kolejne dwa odnalezć można w Żydowskim Historycznym Muzeum w Belgradzie: „Żydzi emigranci z obozu w Šabcu” (*Jevreji-emigranti iz logora u Šabcu* [138 nazwisk]) i lista oznaczona nazwą „Mężczyźni” (*Muški* [333 nazwisk]; *ibidem*, s. 98).

⁵⁹Warto w tym miejscu wspomnieć, że zarówno sam Lazar Ljubičić, jak i członkowie jego rodziny przez całe dziesięciolecie nie zasiewali pola, na którym dokonano mordu na Żydach. Grčić dodaje, że w domu Ljubičićów w czasie wojny ukrywano żydowską rodzinę, która po jej zakończeniu wyjechała do Izraela. Tuż po śmierci Lazara Ljubičića został mu przyznany tytuł Sprawiedliwego wśród Narodów Świata; medal odebrała jego żona Milosava (Grčić, *Selo Zasavica II u Mačvi...*, s. 35–36; D. Dragičević, *Zahvalnost iz Izraela Lazaru Ljubičiću*, „Politika”, 28 VIII 2007, <https://bit.ly/2SGImVf>, dostęp 11 II 2019 r.).

⁶⁰Vojinović, *Avramova deca...*, s. 400.

- Gruenfelder Anna Maria, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.–1945.)*, Zagreb: Srednja Europa, 2018.
- Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2002*, red. Milica Mihailović, tłum. Ana Davičo (j. ang.), Vojislava Radovanović, Tamara Kuzmanović (j. serb.), Beograd: Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih opština Srbije, 2006.
- Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Koljanin Milan, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945*, „Heretikus” 2007, nr 1.
- Manošek [Manoschek] Walter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona polityka i uništavanje Jevreja 1941–1942*, tłum. Agnes Eremija i in., Beograd: Službeni list SRJ, Draslar Partner, 2007.
- Mihailović Milica, Džidić Branka, *Kladovo-transport: Beograd, Šabac, Kladovo, 14–20. Oktobar 2002*, Beograd–Šabac–Kladovo: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2002.
- Ofer Dalia, Weiner Hanah, *Dead-End of the Journey. The Tragic Story of the Kladovo–Šabac Group*, tłum. Anna Barber, Lanham–New York–London: University Press of America, 1996.
- Patek Artur, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji bet nielegalnej imigracji żydowskiej*, Kraków: Avalon, 2009.
- Ristović Milan, *Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941–1945*, Beograd: Čigoja štampa, 2016.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Šabac i Jevreji u susretu*, red. Miloš Jevtić, Beograd: Beogradska knjiga, 2003.
- Vojinović Živana, *Avramova deca. Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Beograd: OrionArt, 2015.
- Žarković Nenad, *Prolazni logor Topovske šupe*, „Nasleđe” 2009, nr 10.

Strony internetowe

<https://bit.ly/2SGImVf>

<https://www.blic.rs/vesti/srbija/poslednji-sabacki-jevreji-odselili-su-se-u-izrael-ali-im-je-grad-na-savi-jos-uvek-u/2xx17wv>

<http://haver.rs/kratka-jevrejska-istorija-sapca/>

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:680491-Sinago-ga-za-muzej-i-pocast>

<http://podrinske.com/postavljena-mezuz-a-na-muzej-sabackih-jevreja/>

<http://www.politika.rs/sr/clanak/116586/>

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/2189424/ne-blede-secan-ja-na-sabacke-jevreje.html>

<http://sabac.rs/o-sapcu/istorija-grad-a.htm>

<http://sabac.rs/o-sapcu/istorija-grad-a.htm>

<http://www.semmlin.info/>